
IRODALMAK ÉS VAJÚDÓ TÁRSADALMAK

PÁL FERENC

Angolai próza – a hagyomány és megújulás útjai

Az egykori gyarmatosítók nyelvét használó portugál-afrikai országok közül csupán Angola rendelkezett azokkal az irodalmi hagyományokkal és folytonossággal, hogy egy erős és megújulni képes prózairodalom létrejöhesse. Az első Angolában kiadott könyv José da Silva Maia Ferreira *Esportaneidades da Minha Alma (Lelkem különösségei)*¹ című, 1850-ben megjelent verseskötete volt. A költészet, könnyű publikálhatósága következtében, még sokáig vezető szerepet kapott a portugálok által uralt területeken, mi több, az irodalmi megnyilatkozás szinte egyetlen formája volt a kiadói hálózat, az irodalmi infrastruktúra hiánya miatt, de Angolában már az 1800-as évek utolsó harmadában megjelent a próza is. Alfredo Troni *Nga Mutúri (Özvegyasszony, 1882)*² című, folytatásokban megjelent kisregényéből már kiolvashatóak azok a motívumok, amelyek az elkövetkezendő évtizedek angolai prózairodalmában, ha bűvópatakként is, de folyamatosan jelen lesznek. A kisregény egy adósság miatt rabszolgának eladott kislány története, aki felismeri a gyarmati társadalom működési mechanizmusait, így végül a társaság elismert tagja lesz. Troni még egy látszólag a harmonizálódás felé haladó angolai társadalom viszonyai között élt, ezért a hagyományok, a nemzeti identitás problémája még csak áttételesen tapintható ki művében (a címszereplő csak azért illeszkedhet bele a luandai társadalomba, mert nagyon világos barna bőre van, de amikor magában van, újra meg újra a gyermekkorában látott törzsi varázslásokkal él), viszont hangsúlyosan jelenik meg a nyelvi önállósulás kérdése. A korabeli sajtó és részben az irodalmi alkotások, ha nem is függetlenedhettek a portugál nyelvtől, amely egy évszázaddal később józan meg gondolásból a függetlenné váló „tengerentúli területek” hivatalos nyelvévé vált, de az írók és költők megpróbálták a saját igényeik és ízlésük szerint átalakítani. Ezekben az években a kétnyelvű, helyi nyelveken és portugálul megjelenő lapok mellett nagyon sok, sajtóban megjelenő írásban és számos versben is találunk a helyi nyelvjárásokból átvett szavakat és kifejezéseket, ahogy ezt a tendenciát Troni regényének címében és szövegében megjelentő kimbundu szavak („Nga Mutúri”) is mutatják.³

¹ José da Silva MAIA FERREIRA, *Esportaneidades da minha alma* (Luanda: Imprensa do Governo, 1849).

² Alfredo TRONI, *Nga Mutúri* (Luanda: Diário da Manhã, 1882).

³ Lásd a kérdérről bővebben: Manuel FERREIRA, *No reino de Caliban: antologia panorâmica da poesia africana de expressão portuguesa*, vol. 2 (Lisboa: Seara Nova, 1975).

A történelmi hagyományokra történő építkezés, a nemzeti identitás hangsúlyozása és egy sajátos angolai irodalmi kifejezésre való törekvés lesz az a három meghatározó elem, amelyeket az angolai prózairodalom sajátos jegyeinek tekinthetünk. Az 1800-as évek utolsó harmadában kibontakozó biztató kezdeteket megtörte a Portugál Köztársaság gyarmati politikája, amely – ha csak az irodalmat nézzük – csupán az egzotikumot, egy barbár világ festői elemeinek ábrázolását szánta az irodalomnak. Ennek a jegyében születtek meg Óscar Ribas művei, és indult Castro Soromenho munkássága, aki 1936-ban legendákat és meséket adott közre, majd két év múlva megjelent *Nhari*⁴ című elbeszéléskötetében kezdett csak lassan elfordulni az egzotikumtól, hogy azután megírja *Terra Morta* (1949, *Halott föld*, 1964)⁵ című regényével kezdődő trilógiáját (*Viragem*, 1957, *Chaga*, 1970), amelyben már megfogalmazódnak azok a problémák, amelyek az 1950-es évektől kezdve kibontakozó angolai prózában visszhangot kapnak.

A II. világháború után megváltozott státuszú portugál gyarmati területekről számos tanulni vágyó fiatal érkezik Portugáliába, akik a Birodalom Diákjainak Háza körül szerveződő folyóiratokban lehetőséget kapnak a publikálásra, de eközben Luandában is számos kiadó születik, ami lehetővé teszi, hogy lassan kialakuljon a nagyobb lélegzetű prózai művek megjelenéséhez is szükséges irodalmi infrastruktúra.⁶ Az 1960-as években megjelenik egy sor író – Jofre Rocha, Rua Duarte de Carvalho, Henrique Abranches, Manuel Ruy, Boaventura Cardoso, Uanhenga Xitu, Luandino Vieira, akiknek írói pályája a hatvanas-hetvenes évek fordulóján teljesebbé válik, és akiknek a művei Angola függetlenné válása után jutnak el a szélesebb olvasóközönséghez. Legtöbbjük munkásságában kitapintható a posztkoloniális alapállás, írásaik az országban tapasztalható ellentmondások viszonyokról, az afrikai lakossággal szembeni megkülönböztetésekről, a portugálok visszaszűréseiről szólnak, lényegében folytatva azt az irányvonalat, amelyet Alfredo Troni megkezdett, majd pedig, más hangsúlyokkal Castro Soromenho folytatott. De van néhány író, aki képes az általános elégedetlenségben fogant, harcosan elkötelezett, társadalmi kérdéseket boncolgató és olykor ironikus megnyilatkozásoknál többet is adni. Boaventura Cardoso és Luandino Vieira írásaiban már megjelenik a szükségszerűen elfogadott, hivatalossá tett és a mindennapokban is használt portugál nyelv „honosításának” igénye: a helyi nyelvjárások szavait, kifejezéseit építik be a sokszor átformált portugál nyelvbe. Ezt a törekvést Luandino Vieira ad abszurdum viszi azokban a műveiben,⁷ amelyek nem a közvetlen politikai mozgósítást szolgálják, és szélesebb olvasóközönséghez szólnak, mint *A vida verdadeira de Domingos Xavier* (*Domingos Xavier igaz élete*,

⁴ Castro SOROMENHO, *Nhari* (Luanda: Livraria Civilização, 1938).

⁵ Castro SOROMENHO, *Halott föld*, ford. HARGITAI György (Budapest: Kossuth Kiadó, 1964).

⁶ A tanulmány megírásához olvasmányaimon kívül segítséget nyújtott Manuel Ferreira *Literaturas africanas de expressão portuguesa* című könyvének második kötete is (Lisboa: Instituto de Cultura Portuguesa, 1977).

⁷ Lásd erről: Salvato TRIGO, *Luandino Vieira O Logoeta* (Porto: Brasília Editora, 1981).

1961)⁸ vagy a *Vidas novas (Új életek, 1968)*.⁹ Első jelentős művében, a *Luuanda*¹⁰ című elbeszéléskötetben – amellyel kiérdemelte a Portugál Írók Szövetségének nagydíját, politikai okokból azonban nem vehette át – az angolai főváros külső kerületeinek a *musseque*-knek a világát idézi meg. A portugál szöveget azonban sokszor az érthetlenségig költőivé teszik a sajátosan használt kötőszavak, eltorzított portugál mondások, helyi szavak és kifejezések, amelyekhez, hogy a Luandán kívül élők is értsék, miről van szó, nemegyszer szószedetet kell adni a kötetek végén. Az angolai identitás kifejeződésének, a sajátos nemzeti vonások megjelenésének másik útját láthatjuk Uanhenga Xitu és Ruy Duarte de Carvalho elbeszéléseiben. Uanhenga Xitu műveiben az angolai emberek tudatában élő hit- és hiedelemvilág összefonódik a mindennapok valóságában, távolról megidézve a latin-amerikai „csodás való” irodalmát. A mindennapokat átható természetfeletti jelenik meg Ruy Duarte de Carvalho 1972-ben megjelent *Como se o mundo não tivesse leste (Mintha a világon a kelet nem is létezne)*¹¹ című kötetének történeteiben is, amelyekben a kisszerű emberi törekvések újra meg újra szembefeszülnek a telurikus erőkkal: a csodákkal teli mindennapi valóság költői megjelenítése már egy afrikai „mágikus realizmus” megjelenését veti előre a földrész irodalmának ismerői számára.

De a függetlenséggel együtt járó társadalmi változások a mindennapokra pártosan reagáló irodalomnak nyitottak tért a következő évtizedekben. A Pepetela írói néven publikáló Artur Carlos Maurício Pestana dos Santos három korai regénye jól mutatja az elvárásokat és a lehetőségeket. Az *As aventuras de Ngunga*-ban (*Ngunga kalandjai, 1972*)¹² egy, az angolai felszabadítási mozgalom, az MPLA soraiban harcoló kisfiú kalandjait beszéli el, a *Muana Puó* (1978)¹³ a felszabadító háborút allegorikusan, madarak harcaként ábrázolja egy szép szerelmi történet háttérben, a *Mayombe* (1980)¹⁴ pedig az ideológiai kérdések zűrzavarában utat kereső, portugálok ellen harcoló gerillákról szól. De Pepetela képes Próteuszként átalakulni: a nyolcvanas-kilencvenes években írt regényei a *Yaka* (1985),¹⁵ a *Luan-dando* (1990)¹⁶ és a *Lueji: o Nascimento de um Império (Lueji: egy birodalom születése, 1990)*,¹⁷ valamint a hét évig tartó holland uralom történetét feldolgozó *A Gloriosa Família (A dicsőséges család, 1997)*¹⁸ az ország múltjába vezeti vissza az olvasót, és

⁸ Luandino VIEIRA, *A vida verdadeira de Domingos Xavier* (Lisboa: Edições 70, 1974).

⁹ Luandino VIEIRA, *Vidas novas* (Vila da Maia: Afrontamento, 1975).

¹⁰ Luandino VIEIRA, *Luuanda* (Lisboa: Edições 70, [sine data]).

¹¹ Ruy Duarte de CARVALHO, *Como se o mundo não tivesse leste* (Luanda: União dos Escritores Angolanos, 1980).

¹² PEPETELA, *As aventuras de Ngunga* (Lisboa: Edições 70, 1976).

¹³ PEPETELA, *Muana Puó* (Lisboa: Edições 70, 1978).

¹⁴ PEPETELA, *Mayombe* (Luanda: União dos Escritores Angolanos, 1981).

¹⁵ PEPETELA, *Yaka* (Lisboa: Edições 70, 1980).

¹⁶ PEPETELA, *Luan-dando* (Porto: Elf Aquitaine, 1990).

¹⁷ PEPETELA, *Lueji: O Nascimento dum Império* (Lisboa: Dom Quixote, 1990).

¹⁸ PEPETELA, *A Gloriosa Família* (Lisboa: Dom Quixote, 1997).

a történelmi eseményekből próbál meg választ kapni az angolai identitás kérdéseire.

Az egypártrendszerben fogant, monolitikus irodalom szétforgácsolódása az 1990-es évek elején kezdődik meg, amikor az 1992-ben megjelent hat regény közül kettő, Boaventura Cardoso *O signo de fogo (A tűz jele)*¹⁹ és Pepetela *A Geração da Utopia (Az utópia nemzedéke)*²⁰ című műve is kilépett a szépen hangzó eszmék bűvköréből, és megmutatta a korábban forradalmi hevülettel cselekvő értelmiségi csoportok körében lábra kapott letargiát. Pepetela regényének cselekménye a Portugáliában tanuló angolai diákok körében kezdődik, akik a hatvanas évek elején még ifjonti hévvel csatlakoznak a függetlenség és egy új társadalom építésének gondolatához, de lelkesedésük a hetvenes évek gerillaharcaiban, majd pedig a nyolcvanas évek polgárháborújában tapasztalt hibák nyomán lassan szertefoszlik, a kilencvenes években pedig az egykori szovjetbarát MPLA-politikusok neoliberais pálfordulását látva teljesen kiábrándulnak ifjúkori eszményeikből, mert ahogyan a regény egyik alakja kimondja: „Amikor az utópia máza már lepattogzik, olyan barbár kapitalizmust vezetnek be, amelyet még nem láttak ezen a földön.”²¹

A kiábrándulásnak ezt a folyamatát az ugyancsak választott írói nevet használó fiatal angolai író, Ondjaki egy kisfiú mindennapjainak elbeszélésén keresztül mutatja be a *Bom Dia Camaradas (Jó napot, elvtársak, 2001)*²² című regényében. Ndalú (az autodiegetikus narrátor végül is az író eredeti nevét – Ndalú de Almeida – használva beszél el gyermeki éveinek eseményeit) egy államhivatalnok és egy tanárnő gyermekeként viszonylagos jómódban él Luandában, és gyermeki ártatlansággal figyel és kommentálja az egypártrendszerbe és a személyi kultuszba egyre inkább belemerevedő ország mindennapjait, mert szeretné a rádióban felhangzó forradalmi propagandának megfelelően egységesnek és szépnek látni az új világot.

Az író 2008-ban megjelent *Avódezanove e o segredo do soviético (A tizenkilencujjú nagyfi és a szovjet elvtárs titka)*²³ bizonyos tekintetben a *Bom Dia Camaradas* folytatásának, vagy legalábbis a szovjetek és a kubaiak jelenlétével jellemezhető időszak más szempontú feldolgozásának tekinthető. Az eseményeket elbeszélő kisfiú a biztonságos védettséget jelentő szülői házból átkerül a nagymama házába, Luanda egyik külvárosába, közel ahhoz a tengerparti strandhoz, amelyet a szovjetek kisajátítottak maguknak. Ndalú napjait beárnyékolja a nagymama műtétje, mert le kell vágni üszkösödő lábujját, és a környékükön épülő mauzóleum, ahol a szovjet tanácsadók a független ország első elnökének, Agostinho Netonak a földi maradványait akarják elhelyezni. Az internacionalista segítség azzal jár, hogy a falu-

¹⁹ Boaventura CARDOSO, *O Signo do Fogo* (Porto: Edições Asa, 1992).

²⁰ PEPETELA, *A Geração da Utopia* (Lisboa: Dom Quixote, 1992).

²¹ Uo., 240.

²² ONDJAKI, *Bom dia camaradas* (Rio de Janeiro: Agir, 2006).

²³ ONDJAKI, *Avódezanove e o segredo do soviético* (Lisboa: Cia das Letras, 2009).

sias külváros nyugalalmát alaposan fölforgatja a hatalmas építkezés, ezért a gyerekek összeesküvést szőnek, hogy felrobbantsák a készülőben lévő mauzóleumot, felidézve az *Aventuras de Ngunga* típusú regények partizánromantikáját – amelyet az iskolai dolgozatokban folyamatosan sulykolnak nekik –, de hiába, mert a brazil tévéregények és az amerikai westernfilmek sokkal nagyobb hatással vannak rájuk, ezért a robbantást is dinamitrudakkal, és az egyik társuk édesapjától elcsent, gyújtózsínorként használt viszkivel tervezik el.

Ondjaki és az új angolai prózáírók tevékenységét a kutatók sokszor kényelmesen a posztkoloniális irodalom körébe sorolják, annak meggondolása nélkül, hogy itt már hiányzik az a monolitikus és ortodox antikoloniális fellépés, amely a hetvenes-nyolcvanas években alkotó angolai szerzőknél jelen volt. Ondjaki regényeiben a valamikori portugál gyarmatosító – legalábbis az idősebb nemzedék tagjainál – már úgy jelenik meg, mint a „rend és a tisztaság” szinonimája, a függetlenségi háborút végigharcoló középnemzedék pedig az utóbb megélt események következtében érdektelenül viszonyul a gyarmatosítás kérdéséhez, mert a függetlenedést éltető utópia nem valósult meg, a szimbolikus város, Luanda a reménytelenség színtere lett.²⁴

Ha pedig alaposabban megvizsgáljuk az elmúlt két évtizedben megjelent angolai szerzők munkásságát, akkor világossá válik, hogy immár saját, eltorzult belső fejlődésük és ennek következményei ellen hadakoznak, amelyhez az egykori portugál gyarmatosítóknak már régen semmi köze nincsen. Ezt a tendenciát figyelhetjük meg Carmo Neto, de még inkább João Melo írásaiban, aki kötetében, mint az *Imitação de Sartre & Simone Beauvoir (Sartre és Simone de Beauvoir követése, 1999)*²⁵ és az *O Dia em que o Pato Donald Comeu Pela Primeira Vez a Margarida (A nap, amikor Donald Kacska először búbolta meg Margaridát, 2006)*²⁶ – amelyeknek groteszk hangvételére már a címük is utal – az új rendszer vezetőinek a korrupcióját megmutató visszás történeteket ír meg. Nyelvezete teljesen szabályos portugál nyelv, és *estórias*-ban csak nyomokban jelennek meg a portugál gyarmati elnyomás és a függetlenségi harcok emlékei. Művei az 1990-es és 2000-es évek valóságában és problémáiban gyökereznek. A hatalmon levők visszaéléseit, a vezetők által a saját népük ellen elkövetett kisebb-nagyobb bűnöket állítja pellengérré, a mindennapi életből vett apró, sokszor krónikaszerű, elmélkedő írásaiban.

Az elmúlt évtizedekben megjelent írók közé sorolható José Eduardo Agualusa is, aki bár Angolában született, és lényegében angolainak vallja magát, életét mégis az egykori portugál gyarmatbirodalomban ide-oda utazgató „világpolgárként” éli, és ebben a szellemben írja változatos tematikájú, nemegyszer a luzotropikaliz-

²⁴ A kérdést alaposabban körbejárja: URBÁN Bálint, „Honnan jön az angolai irodalom? Ondjaki és a posztkoloniális, portugál nyelvű angolai irodalom kérdéseiről”, *Új Nautilus*, 2012.06.12, <http://ujnautilus.info/honnan-jon-az-angolai-irodalom>.

²⁵ JOÃO MELO, *Imitação de Sartre & Simone Beauvoir* (Lisboa: Caminho, 1999).

²⁶ JOÃO MELO, *O Dia em que o Pato Donald Comeu pela Primeira vez a Margarida* (Lisboa: Caminho, 2006).

mus hatására fogant műveit. Amíg az angolai régmúlt iránt érzékeny Pepetela az angolai történelem eseményeiből levezetve próbálja megrajzolni országának szellemi-kulturális valóságát, a szovjet-kubai segítségnyújtás éveiben eszmélődő Ondjaki pedig azt vizsgálja, milyen változásokat hozott az angolaiak önmagukra ébredésében a mindvégig idegennek tekintett portugál kulturális befolyás és örökség helyébe lépő marxista ideológia erőszakos terjesztése, amely együtt járt a brazil és amerikai tévéregények térhódításával, Agualusa az egykori portugál világ kontextusába helyezve, az egykor közösnek tekinthető kulturális hagyományokra építve hozza létre műveit.

Ebből a szempontból példaértékűnek tekinthető, ahogy *Nação Crioula: A Correspondência Secreta de Fradique Mendes (A kreol nemzet: Fradique Mendes titkos levelezése)*²⁷ című, 1997-ben írt regényében a 19. századi portugál realista író, Eça de Queirós egyik alakját elvezeti Afrikába. A világotató portugál dendi néhány hetes angolai tartózkodás után Brazíliába szöktet egy szép afrikai rabszolganőt, akiből ott tehető földbirtokos válik, s három országot megjáró levelezésükből felsejlik az Agualusa által keresett angolai identitás felé vezető út lehetőségét:

Mit is gyarmatosítottunk? Brazíliát, mondhatnád nekem. De ez így nem igaz. Brazíliát azokkal a rabszolgákkal népesítettük be, akiket Afrikából vitünk át, és akik azután fiaikat születtek nekünk, és Brazília magát népesítette be. Négy hosszú századéven át építettük a birodalmunkat, amely hatalmassá nőtt, ez igaz, de sajnos csak képzeletben. [...] Ahhoz, hogy portugál Afrikát hozzasuk létre, az kellene, hogy Portugália afrikaivá legyen.²⁸

Bár Agualusa hősei a földrajzi távolságoknak fittyet hányva keresztül-kasul beutazzák és belakják az egykori portugál világot, hiszen az *O Ano em que Zumbi tomou o Rio*-ban (*Az év, amelyben Zumbi bevette Riót*, 2003)²⁹ az állambiztonsági minisztérium egy Angolából elmenekült ezredese kerül kapcsolatba a Rio de Janeiro-t elfoglalni készülő favelalakókkal, az *Um Estranho em Goa*-ban (*Idegen Goában*, 2000)³⁰ pedig a saját regényében szerepet kapó, José nevű újságíróként megjelenő író a távol-keleti városba utazik, s ottléte során feltárulnak előtte az egykor portugál fennhatóság alá tartozó indiai város titkai.

A posztmodern iránt elkötelezett író a portugál létezésben és nyelvben feloldódó angolai identitás felkutatása során gyakran leás a múltba is. Az 1990-ben megjelent *Dom Nicolau Água-Rosada e outras estórias verdadeiras e inverosímeis (Dom*

²⁷ José Eduardo AGUALUSA, *Nação Crioula: A Correspondência Secreta de Fradique Mendes* (Lisboa: Quetzal, 2017).

²⁸ José Eduardo AGUALUSA, *Nação...* [kindle e-book, pos 2403].

²⁹ José Eduardo AGUALUSA, *O Ano em que Zumbi tomou o Rió* (Lisboa: Quetzal, 2017).

³⁰ José Eduardo AGUALUSA, *Um Estranho em Goa* (Lisboa: Quetzal, 2013).

*Nicolau Água-Rosada, valamint más valóságos és hihetetlen históriák*³¹ című elbeszélés-kötetében bevezeti a „megesett história” fogalmát, azáltal, hogy régi újsághírek-ből kiindulva ír elbeszéléseket, hogy így a 19. század közepétől fogva újraépítse az angolai identitást.

Elbeszéléseiben és regényeiben – amelyekben a valóságnál jobban érdekli a valószerűség – a történelem és következőképpen a valóság átírását tekinti céljának, hasonlóan a 2010-ben magyarul is megjelent *A múltkereskedő*³² című regényének antikváriusához, Félix Venturához, aki az ország függetlensége után hatalomra került és meggazdagodott vezető rétegek tagjainak gyárt fikatív múltat és családtörténetet, egy olyan időszakban, amikor már kényelmetlen azzal dicsekedniük, hogy valamikor bazookával a kezükben, rongyosan trappoltak az őserdőben a felszabadító harcok idején.

Az egyik kritikusa szerint a történelmet „visszafelé fésülő” Agualusa nem tényleges angolai történelmet ír, hanem olyan múltba csavarodó történeteket, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a több évszázados portugál kulturális befolyás negatív hatásait levetkőzve az angolaiak kialakíthassák a saját és a portugál országok kulturális emlékezetéből fölépülő identitásukat.

„Megesett históriáinak” megformálásában az író abból indul ki, hogy a történelmi múlt bemutatásához nem feltétlenül szükséges tudni, milyen volt ténylegesen egy-egy múltbeli esemény, elég egy feszült pillanatban felvillanó remniszcenciára támaszkodni, és azt kiteljesíteni. Ez a posztmodernre hajazó alapállás az angolai író művészetében tág teret ad a transztextualitásnak, az abszurdnak és a fantasztikumnak. Így eshet meg, hogy egy 1997-es krónikában az író mellett a repülőn ülő zairei varázsló hirtelen kígyóvá változik, Dom Nicolau Água Rosada II. Henrik kongói király örököse az éter segítségével a levegőbe emelkedik, és eltűnik az üldözői elől, a Brazíliába száműzött portugál költő, Pessoa behatóan tanulmányozza a candomblét vagy II. Miklós cár egy tisztjének fia a fiatal James Dean kíséretében egy ócska vetítógéppel járja a dél-angolai falvakat (*Catálogo de Sombras, Árnyak katalógusa*, 2003).³³ Az író ezzel maga is művelője lesz annak a csodás valót a mindennapok viszonyai között ábrázoló „mágikus realizmusnak”, amely olyan vonzóna teszi a mai angolai és általában véve a mai portugál nyelvű afrikai irodalmakat, s lehetővé teszi, hogy betagozódjanak a világirodalomba.

³¹ José Eduardo AGUALUSA, *Dom Nicolau Água-Rosada e outras estórias verdadeiras e inverosímeis* (Lisboa: Vega, 1990).

³² José Eduardo AGUALUSA, *O Vendedor de Passados* (Lisboa: Dom Quixote, 2004); José Eduardo AGUALUSA, *A múltkereskedő*, ford. BENSE Mónika (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2010).

³³ José Eduardo AGUALUSA, *Catálogo de Sombras* (Lisboa: Quetzal, 2017).